

Anna Kubisztal

Uniwersytet Łódzki

Institut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Kultura ludowa i tożsamość narodowa w dziewiętnastowiecznej etnografii portugalskiej

W pracy pragnę zaprezentować mój szkic dotyczący studiów badawczych prowadzonych przez dziewiętnastowiecznych etnografów portugalskich. Ponieważ ta tematyka nie była nigdy podejmowana przez polskich naukowców przedstawię sylwetki pionierów antropologii portugalskiej. Podejmę także zagadnienie dwojakiego podejścia do opisywanej przez nich kultury chłopskiej, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii relacji społeczności wiejskich, tożsamości narodowej, prezentowanych w większości monografiach pierwszych portugalskich badaczy kultury.

Odwołam się do badacza historii antropologii Georga Stockinga, który mówi o dwóch różnych kierunkach badawczych ogólnie uznawanych w tradycji antropologii zachodnio-europejskiej. Pierwszy nawiązuje do koncepcji „volkerkunde”, która dominowała w części państw należących do centralnej Europy takich, jak Wielka Brytania czy Francja, a także w Stanach Zjednoczonych. W tym przypadku znaczny wpływ na antropologię miały badania nad społeczeństwami plemiennymi. Natomiast drugi prąd badawczy odnosi się do niemieckiej myśli „volkskunde”¹. Nurt ten był charakterystyczny dla państw leżących na granicach wschodu i zachodu Europy. Zgodnie z tą koncepcją antropolodzy powinni być skoncentrowani na badaniach folkloru i tradycji własnego ludu. „Volkerkunde” rozwinęła się przeważnie w krajach posiadających kolonie, natomiast z koncepcją „volkskunde” sytuacja była odmienna, gdyż rozwinęła się w państwach borykających się z „problemami narodowościowymi”². Stocking w pracy pod tytułem „Afterword: A View from the Center” zaproponował bardzo podobny podział. Sugerował by antropologię prowadzące badania nad społecznościami plemiennymi nazywać: *anthropology of empire-building* (antropologią budowania imperium), a drugie z wymienionych oznaczyć zwrotem *anthropology of*

¹ Choć te dwa podejścia są starodawne to przejrzyscie wykazują różnicę w podejściach badawczych.

² Były to na przykład kraje, gdzie rozpoczął się proces autonomii narodowej, bądź niepodległości.

nation-building (antropologia budowania narodu)³. W odniesieniu do omawianej nauki portugalskiej podział ten jest w pewien sposób niezadowolający. Choć Portugalia posiadała wielkie terytoria kolonialne i stanowiła imperium, a do tego nie miała problemów z własną niepodległością czy autonomią, to w latach 1870 do 1960 została scharakteryzowana przez antropologów portugalskich zajmujących się historią dyscypliny, jako „antropologia budowania narodu”⁴. Co jest niezwykle istotne, nie była to dyscyplina naukowa, która prowadziła studia tylko nad folklorem i tradycjami, ale także podejmowała refleksje dotyczące tożsamości narodowej⁵. W dorobku historii antropologii portugalskiej istnieje tylko kilka publikacji, które ukazują problematykę związaną ze społeczeństwami i kulturą plemienną, poza nimi antropologia w Portugalii ukonstytuowała się jako dyscyplina zajmująca się tradycyjną kulturą ludową⁶. Portugalska dziewiętnastowieczna etnografia skupiła się na kulturze chłopskiej, rozumianej jako prawdziwy wyraz ontologii ludu. To ona miała ukazywać autentyczną tożsamość Portugalczyków, była uznawana za źródło wiedzy i prawdy. Miała wyjaśniać i uzasadniać zarys tożsamości narodu. Refleksja etnograficzna z tego okresu *de facto* konfiguruje się jako instrument kulturowy i ideologiczny potwierdzający tożsamość narodową.

W historycznym ciągu antropologii portugalskiej daje się wyodrębnić cztery odmienne okresy: pierwszy to lata: od 1870 do 1880 został określony mianem „czas mistrzów” ze względu na pionierów antropologii portugalskiej. Drugi okres to przełom XIX i XX wieku nazwany „czasem prekursorów”. Pozostałe okresy nie zostały nazwane przez portugalskich badaczy historii antropologii. Trzeci z nich to lata 1910 i 1920 był to czas pierwszych przemian w prowadzonych badaniach. Etnografowie zaczynają interesować się nowymi obszarami badań takimi, jak: architektura ludowa czy ubiór wiejski. Ostatni to okres od 1930 do 1960 roku. W tym czasie prowadził swoje badania najwybitniejszy portugalski etnolog Jorge Dias. Poza prowadzeniem studiów nad tradycyjnymi obszarami badań takimi, jak architektura wiejska czy materialna kultura ludowa, był pierwszym, który rozpoczął prowadzić etnologiczne badania nad

³ Stocking G., *Afterword: A View from the Center*, *Ethnos* 47, 1982 s. 172–185

⁴ Leal J., *The History of Portuguese Anthropology*, 2008, http://fido.rockymedia.net/teoria_2/portugal_01.pdf, dostęp: [15.11.2013].

⁵ Etnografia, w Portugalii, jest rozumiana jako nauka zajmujące się zbieraniem oraz opisywaniem kultur ludzkich w ich wytworów. Coraz częściej mówi się o etnografii jako o metodzie zbierania danych na potrzeby antropologii. Natomiast etnologia jest uznawana za dziedzinę nauki zajmującą się opracowywaniem oraz analizowaniem materiałów dostarczanych przez etnografię. Współczesna antropologia w Portugalii składa się z subdyscyplin takich, jak etnologia, antropologia kulturowa, społeczna, a nawet fizyczna. Należy ona do nauk społecznych, dlatego badacze mówią, że są antropologami społecznymi. Podają za: Cabral de Pina J., *Os contextos da Antropologia*, Difel 1991, s. 11.

⁶ Leal J., *Antropologia em Portugal: mestres, percursos, transições*, Livros Horizonte, Lisboa 2006, s. 33.

społeczeństwami plemiennymi. Dzięki nauce w Niemczech oraz studiom w Stanach Zjednoczonych prowadził prace badawcze w nurcie dyfuzjonizmu, a później w oparciu o założenia amerykańskiej szkoły *Culture and Personality*. W mojej pracy chciałabym odnieść się do pierwszego z wyżej wymienionych stadiów.

Czas mistrzów

Pierwsza faza – od 1870 do 1880 – to czas, który jest uznawany w Portugalii za początek etnografii jako dyscypliny naukowej. Najważniejszymi etnografami tego okresu są: Teófilo Braga, Adolfo Coelho, Consiglieri Pedroso, Rocha Peixoto oraz Leite de Vasconcelos. O tym ostatnim badaczu tylko wspomina, nie charakteryzując jego działalności, gdyż głównie interesował się etnolingwistyką. Diasa, nazywa tą dekadę „czasem mistrzów” oraz „czasem filologiczno-etnograficznym, pozytywistycznym”⁷. Podstawową kwestię badawczą stanowiła literatura ludowa. Interesowano się: romansami, zbiorami poezji i dawnych pieśni, a także opowieściami ludowymi. Z biegiem czasu prowadzono obserwację festynów i ceremonii odbywających się cyklicznie, praktyk magicznych, przekonań dotyczących istot nadprzyrodzonych czy przesądów. Metodologiczną kanwą prowadzonych studiów była głównie mitologia porównawcza, zaczerpnięta od filologa i orientalisty – Maxa Müllera. Co ważne, jest to czas, kiedy naukowcy rozpoczynają zróżnicowane i porównawcze badania terenowe.

Pierwsi portugalscy etnografowie, badając tradycje społeczności portugalskich, poszukiwali odpowiedzi na pytanie „kim jestem? kim jesteśmy?”. W swoich kwerendach chcieli „odkryć kim są i kim są jako Portugalczycy”, „jaki jest naród portugalski”⁸. Jakie są cechy charakterystyczne ich narodu. Był to jeden z najważniejszych problemów, który sobie postawili podczas badań różnych społeczności lokalnych zamieszkujących ziemie portugalskie, szczególnie północną część kraju. Wioski w tej przestrzeni były bardzo odseparowane od siebie. Izolacja przestrzenna miała stanowić gwarancję zachowania autentyczności tradycyjnych zachowań, obrzędów czy celebracji. Dziewiętnastowieczni etnografowie

⁷ Dias J., *Bosquejo histórico da etnografia portuguesa: seguido de uma crónica dos trabalhos publicados desde 1939 a 1951* / A. Jorge Dias. – Coimbra: Casa do Castelo, 1952. – 143 p.: il.; 25 cm.- Sep. Supl. bibliográfico da Rev. portuguesa de filologia, vol. II/Etnologia – Portugal / Bibliografias/ s. 1. Jorge Dias jest uważany za najważniejszego etnologa w Portugalii.

⁸ Lourenço E., „Da Literatura como Interpretação de Portugal”, [w:] *O Labirinto da Saudade. Psicanálise Mítica do Destino Português*, Lisboa, Publicações Dom Quixote, 1978, s. 89–90.

byli przekonani, że pośród tych społeczności odnajdą autentyczne artefakty kultury portugalskiej, dzięki którym będą mogli określić tożsamość całego narodu.

Połączenie badań nad kulturą ludową oraz problematyką tożsamości narodowej stało się fundamentalnym zagadnieniem wpływającym na początkowy rozwój etnografii. Koncentracja na prowadzeniu badań dotyczących tożsamości narodowej była związana z wpływem romantyzmu, gdzie kultura społeczeństwa wiejskiego stanowiła pewnego rodzaju wyidealizowany, magiczny świat. Kultura chłopska miała stanowić początek istnienia kultury portugalskiej. Koncepcja łącząca tożsamość narodową z kulturą wsi była „widziana nie tylko jako podstawa bardziej autentycznego ‘pochodzenie narodu’, ale także jako teren *par excellence*, gdzie możemy mówić o historycznym zakorzenieniu – używając aproksymacji cech etnogenetycznych – autentyczności i specyfiki narodu”⁹. Takie teoretyczne podejście można zauważyć w pracach wszystkich prekursorów antropologii portugalskiej.

*

Niezwykle istotne jest zaprezentowanie szkiców postaci, jakimi byli tak zwani mistrzowie, czyli pionierzy antropologii portugalskiej oraz ich zainteresowania badawcze. Jednym z najmniej znanych i niedocenianych w dziedzinie etnografii, według antropologa João Leal’a¹⁰, jest Consiglieri Pedroso. Profesor historii, żyjący w latach 1851–1910. Choć swoje etnograficzne prace badawcze zakończył przedwcześnie, to miały one istotny wpływ na dzieje i rozwój historii antropologii, a także korespondowały one ze studiami prowadzonymi przez pozostałych mistrzów. W odróżnieniu od swoich kolegów jego największe zainteresowanie wzbudzała tradycyjna forma rodziny. Obserwował, spisywał i kolekcjonował praktyki i zachowania dotyczące szeroko rozumianej wspólnoty ludzi, jaką jest rodzina. Metodologiczną kanwą jego badań, poza mitologią porównawczą, był ewolucjonizm. Jego pierwsza etnograficzna publikacja została wydana po 1878 roku i była teoretycznym esejem koncentrującym się na pochodzeniu i ewolucji rodziny. Praca nosi nazwę: „A constituição da família primitiva”¹¹. W kolejnej publikacji pod tytułem: „Sur Quelques Formes du Mariage Populaire au Portugal” opisywał rytuały rodzinne związane ze ślubem: porwanie narzeczonej, współżycie przedmałżeńskie, rytuały weselne itd. – które rozważa jako tropy konstruujące „istotę podstawy rodziny w najniższej skali rozwoju człowieka”¹².

⁹ Leal J., *op. cit.*, s. 43.

¹⁰ *Ibidem* s. 11.

¹¹ Pedroso C., *A Constituição da Família Primitiva*, Lisboa, Lallement Frères Tip, 1878

¹² Pedroso C., *Sur Quelques Formes du Mariage Populaire au Portugal*, Contribution à la Connaissance de l’État Social des Anciens Habitants de la Péninsule”, Congrès International d’Anthropologie et Archéologie Pré-historiques. Compte rendu de la Neuvième Session à Lisbonne, Typographie de l’Académie Royale des Sciences, 1884, s. 632.

Obydwie te prace są wyjątkowo interesujące ze względu na podejmowaną problematykę i jej oryginalność w stosunku do zagadnień charakterystycznych dla tego periodu. João Leal uważa, że były one niezwykle istotne ze względu na konstytuowanie się dyskursu dziewiętnastowiecznej antropologii. Pozostali uczeni z tego okresu byli zainteresowani głównie literaturą i ludowymi tradycjami portugalskimi¹³. Pedroso wyznaczył trzy przestrzenie badań: „pierwsza zajmuje się ‘cudami’ chłopskimi, pozostałościami i śladami mitologii ludowej, która jest przekazywana oralnie z pokolenia na pokolenie, przesadami, przekonaniami... (...) druga dotyczy opowieści ludowych. Trzecia (...) odnosi się do romansów, pieśni, modlitw, zabaw dziecięcych itd.”¹⁴

Choć podstawowa problematyka naukowa była tożsama dla wszystkich etnografów to każdy z nich prowadził swoje indywidualne badania. Jednym z najważniejszych i najbardziej wpływowych intelektualistów jest Adolfo Coelho. Wybitny etnograf, lingwista, a także pedagog końca XIX wieku. Jego zainteresowania stanowiły połączenie etnografii, lingwistyki i pedagogiki. Centralnym obszarem jego studiów była literatura wiejska. Zbierał i analizował następujące przedmioty badań: pieśni ludowe, przysłowia, romanse, gry dziecięce, legendy, mitologie, a także opisywał osoby obdarzone mocami nadprzyrodzonymi. Prowadził pogłębione studia nad historią pieśni ludowej, co możemy przeczytać w monografiach pod tytułem: „Os cantas populares portuguesas”, „Materiais para o Estudo das Festas, Crenças e Costumes Populares Portugueses” i wielu innych. Największy teoretyczny wpływ na prace Coelho miała: teoria historii porównawczej, dyfuzjonizm Teodora Benfeya oraz wspomniana powyżej mitologia porównawcza zaczerpnięta od Maxa Mullera¹⁵. W napisanych przez siebie pracach dotyczących literatury i tradycji popularnych podejmował zagadnienie etnogenezy, zajmował się problematyką zakorzenienia tożsamości narodowej w tradycji ludowej. Tematyka ta została poruszona w pracy pod tytułem: „Esboço de Um Programa de Estudos de Etnologia Peninsular”. W ostatnim kwartale XIX wieku główna problematyka, która się pojawiła w pracach prowadzonych przez Coelho, była związane z bardzo niedobłą kondycją narodu. Zagadnienie dekadencji i regeneracji narodu zostało opisane w wielu pracach naukowych pionierów antropologii portugalskiej. Stało się ono pewnego rodzaju obsesją w rozważaniach prowadzonych przez generację intelektualistów XIX wieku¹⁶. Coelho uważał, że etnologia, jako dziedzina naukowa, musi w pełni zaangażować się w restaurację narodu portugalskiego. Bez wątpliwości można powiedzieć, że „problem, który w pełni determinował aktywność naukową to

¹³ Leal J., *op. cit.*, s. 13

¹⁴ Pedroso C., *Contribuições para um Romanceliro e Cancioneiro Popular Portugues*, Romania X, 1881, s. 100.

¹⁵ Szkoły, w których zagadnienie etnogenezy pełniły decydującą rolę

¹⁶ Odsyłam do prac takich jak: „*As Causas da Decadência dos Povos Peninsulares*”, a także do książki Pires A., *A Ideia de Decadência na Geração de 70*, Lisboa Vega 1992.

była dekadencja narodowa i poszukiwanie czynników wpływających na odrodzenie¹⁷ kraju. W jednym ze swoich artykułów, pod tytułem „Algumas Palavras sobre Nossa Vida Nacional”, dotyczących zaangażowania etnologii w polepszenie sytuacji społecznej, rozpatrywał jakie pytania powinni stawiać sobie badacze, by ich praca przyniosła oczekiwane efekty. „Nas jako etnologów powinny interesować następujące pytania: jakie są warunki życia ludu? Jakimi symptomami manifestuje się dekadencja, niemożliwość niezależnego utrzymania się ludu?”. Podkreślał, że „te pytania są priorytetowe dla nauki zasługująca na nazwę etnologii, nauki o ludach,¹⁸. Ponadto zadawał pytanie, czy: „Portugalia jest krajem bezpowrotnie skazanym na całkowitą dekadencję, której rezultatem może być utrata naszej indywidualności narodowej?¹⁹” Naukowiec, zajmując się zagadnieniem dekadencji narodowej²⁰ i poszukując czynników wpływających na degenerację narodu, widział nieodpartą potrzebę prowadzenia badań interdyscyplinarnych. Uważał, że współpraca z pozostałymi naukami humanistycznymi i społecznymi, a także z antropologami fizycznymi, patologami społecznymi i demografami może pozwolić zdiagnozować problem choroby ludu, którą można określić mianem „depresji nerwicowej narodu”²¹. Coelho kolejne swoje prace i teksty poświęcił następnym etapom odrodzenia narodowego. W późniejszym programie opisał próby naprawy sytuacji społecznej w dużo bardziej optymistyczny sposób, a użyta przez niego terminologia jest nacechowana przymiotnikami określającymi pozytywny stan i wypełniona nadzieją. Natomiast misję antropologii nazwał „pracą ponownego narodzenia narodu”²². Ponadto Adolfo Coelho, w późniejszym okresie prowadzonych przez siebie badań, starał się połączyć etnografię z pedagogiką. Jego publikacje nabrały charakteru edukacyjnego, czego doskonałym przykładem jest praca ukazująca rezultat obserwacji etnograficznej połączonej z analizą pedagogiczną pod tytułem: „Jogos e Rimas Infantis”. Zbiorem bardziej złożonym jest „Os Elementos Tradicionais da Educa-

¹⁷ Fernandes R., *As Ideias Pedagógicas de F. Adolfo Coelho*, Lisboa Instituto Gulbenkian de Ciência/Centro de Investigações Pedagógicas 1973, s. 35.

¹⁸ Coelho A., *Algumas Palavras sobre Nossa Vida Nacional*, 1882^a s. 1.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ W 1822 roku Brazylia ogłosiła swą niepodległość, którą Portugalia uznała dopiero po trzech latach. Okres kończący wiek XIX charakteryzują ciągle spięcia i konflikty w polityczne, które skutecznie uniemożliwiały osiągnięcie stabilizacji wewnętrznej. Nie rozwiązane trudności gospodarcze (zadłużenie państwa, nędza wsi, masowa emigracja do Brazylii) oraz permanentne spory między rządzącymi partiami powodowały nasilanie się tendencji antymonarchistycznych. Słabość militarną uznano jako upokorzenie, znak głębokiego rozkładu – dekadencji. Uważano, że kraj przechodzi głęboki kryzys, który doprowadzi go do ostatecznego upadku.

²¹ Leal J., *op. cit.*, s. 45.

²² Coelho A., *Exposição Etnográfica Portuguesa. Portugal e Ilhas Adjacentes*, 1896.

ção. Estudo Pedagógico”²³. Coelho dzięki swoim obserwacjom, jako pierwszy prezentuje teorię wykazującą paralele pomiędzy rozwojem jednostki (indywiduum) a rozwojem społecznym. Wierzył, że dzięki badaniom antropologiczno-pedagogicznym uda mu się znaleźć rozwiązania naprawcze wobec „schyłkowego stanu” społeczeństwa portugalskiego. Uważał, że pedagogika stanowi „główny instrument regeneracji narodu”, a ponadto w połączeniu z antropologią wyznacza „gruntowną reformę mentalności portugalskiej(...), która prowadzi kraj ku odrodzeniu”²⁴. Literatura i tradycje ludowe, według Coelho, były praktycznym i rzeczywistym przedmiotem badań. Uważał, że pryncypalnym przedmiotem badań studiów antropologii pedagogicznej powinna być „edukacja ludu, dla ludu (...) edukacja w rodzinie chłopskiej”²⁵. Drugim fundamentalnym zagadnieniem opisywanym przez tego intelektualistę był analfabetyzm. Rozważając problematykę analfabetyzmu, badacz widział ją z dwóch perspektyw. Z jednej strony zauważył, iż mimo szerzącego się analfabetyzmu ludzie wiejscy mają swoją kulturę, tradycję, pieśni, literaturę czy poezję. Z drugiej strony widział w nim wielkie zagrożenie i był przekonany, że nieumiejętność pisania i czytania była gwarantem absencji progresu i regeneracji narodowej²⁶. Adolfo Coelho jest postrzegany przez Portugalczyków jako jeden z najwybitniejszych etnografów, jego prace stanowią inspiracje do badań dla wielu nawet współczesnych naukowców.

Drugim wybitnym pionierem antropologii w Portugalii był Teófilo Braga. Prowadził badania w nurcie ówczesnej etnografii zorientowanej na studia nad kulturą ludową ze szczególnym naciskiem na tradycję i literaturę chłopską. W szczególności interesowały go pieśni. Studia Braga’i można podzielić na dwie grupy: pierwsze dotyczące literatury popularnej w szczególności poezji, a drugie odnoszące się do zwyczajów, wierzeń i tradycji ludowych²⁷. Doskonałym przykładem może stanowić książka pod tytułem: „Historia da Poesia Popular”, gdzie Braga dokonał próby rekonstrukcji pochodzenia etnicznego portugalskiej poezji chłopskiej. W wielu swoich pracach próbował dokonać systematyzacji perspektywy historycznej dotyczącej refleksji nad pieśniami ludowymi. Prace napisane przez tego badacza wpisują się w nurt romantyzmu, później pozytywizmu i ewolucji; także wykorzystywał mitologię porównawczą i dyfuzjonizm. Teófilo Braga w swoich pracach poszukiwał powiązań pomiędzy kulturą chłopską a tożsamością kraju poprzez odniesienia do etnogenezy. Dla niego ta afiliacja stanowiła podstawę do dekonstruowania tego dyskursu. Według Braga’i badania nad tożsamością w odniesieniu do etnogenezy zapewniały o prawdziwości toż-

²³ Coelho A., *Os Elementos Tradicionais de Educação. Estudo Pedagógico*, Porto, Livraria Universal de Magalhaes e Moniz, 1883.

²⁴ Fernandes R., *op. cit.*, s. 13.

²⁵ Coelho A., *A Pedagogica do Povo Portugues*, Portugalia I, 1898, s. 58.

²⁶ Coelho A., *Cultura e Analfabetismo*, Porto, Renascença 1916.

²⁷ Jedną z najbardziej znanych i cenionych prac Teófilo Braga jest rozprawa pod tytułem: *O Povo Portugues nos Seus Costumes, Crenças e Tradições* 1885.

samości portugalskiej, a także wykazywały głębokie zakorzenienie historyczne oraz autentyczność kultury portugalskiej. Portugalia jako naród „nie powstała incydentalnie czy przypadkowo, ale jest antyczną, oryginalną grupą etniczną”²⁸. Badacz w szczególny sposób koncentrował się nad odkryciem najstarszych warstw i znaczeń kultury portugalskiej. Pracując nad pochodzeniem portugalskiej literatury, poezji chłopskiej, wykorzystując metodę palimpsestu, chciał odkryć ślady tego, co jest charakterystyczne dla Portugalii i oddzielić je od wpływów pozostałych kultur takich jak: celtycka, mozarabska, liguryjska czy turańska. Niezwykle zależało mu na tym by odseparować elementy kultury portugalskiej od hiszpańskiej²⁹.

Prowadzone przez niego prace badawcze, wyraziście ukazywały jego zainteresowanie dekonstrukcją tożsamości narodowej. To, co należy podkreślić to fakt, że prace Braga’i oraz Coelho są zdecydowanie bardziej naukowe niż ich kolegów. Na kulturę portugalską patrzyli oczami „naukowca”, a wszystkie swoje założenia badawcze potwierdzali prowadząc badania terenowe.

Monumentalizm i demonumentalizm a tożsamość narodowa.

W monografiach napisanych przez dziewiętnastowiecznych etnografów można dostrzec dwojaki sposób postrzegania kultury ludowej. Od końca lat 70-tych, XIX wieku, naukowcy byli pod wielkim wrażeniem kultury ludowej. Zanurzeni w nurcie romantyzmu byli oczarowani sposobem życia i zachowaniem społeczności wiejskich, jednak pod koniec XIX wieku całkowicie zmieniło się podejście do kultury chłopskiej. Badacze prezentowali ją jako społeczność chorą i zacofaną.

Pierwsze monografie, ukazujące rezultaty badań prowadzonych przez etnografów dziewiętnastowiecznych, prezentują zachwyty intelektualistów kulturą materialną, zwyczajami, tradycjami oraz świętami celebrowanymi przez społeczności wiejskie. Badacze w swoich opisach używali terminologii bardzo ekspresyjnej, nacechowanej emocjonalnie i wykorzystywali przymiotniki takie jak: wspaniała, cudowna, fantastyczna. Przyrównywali społeczność wiejską do skarbu, monumentu, jedynej prawdy. W latach 1870/80 w pracach etnografów pozytywy wizerunek portugalskiej kultury chłopskiej jest widoczny w każdej deskrypcji. Consiglieri Pedrosos napisał, że pieśni ludowe ukazują „pomnik, który zawiera najbardziej szczerze kreacje poetyczne, fantazje swoich dzieci”³⁰. Również inny pionier portugalskiej antropologii Leite de Vasconcelos we wstępie do

²⁸ Leal J., *op. cit.*, s. 59.

²⁹ Braga T., *Romanceiro Geral Português. Romances Heróicos, Novelescos e de Aventuras*, I wolumen, Lizbona 1906, s. VI.

³⁰ Pedroso C., *Estudos de Mitografia Portuguesa*, [w:] O Positivismo II, 1879/80, s. 442.

książki „Tradições Populares de Portugal” opisał swoje refleksje na temat uczuć, jakich doznaje podczas prowadzenia badań terenowych: „(...) nigdy nie czułem się przyjemniej w moim życiu, niż podczas prac w polu, podczas palenia ogniska wiejskiego, podczas radosnych pielgrzymek kościelnych, w górach, na polach, nad morzem (...) wieśniacy mają twarze dobre i proste, wszystko to co tutaj współdziała i co (...) mnie zachwyca to świat zupełnie nowy, pełen niezwykłego i nieznanego piękna”³¹. Korzystny obraz społeczności wiejskiej nierozzerwalnie łączył się z triumfem dyskursu o tożsamości narodowej. Teófilo Braga jest jednym z tych etnografów, w którego pracach można odnaleźć obraz nie tylko gloryfikujący przedmiot badań, ale zarazem podkreślający doniosłość tradycji chłopskiej jako tej, która stanowi fundament i charakter narodu. We wstępie do pierwszej edycji książki „Cancioneiro Popular coligido da tradição” jest formułowana idea wykazująca powiązania pomiędzy kulturą tradycyjną a tożsamością narodową: „zbierając teraz poezję ludową, w czasie przekształceń, jest ona jak butelka wyrzucona do morza z wraku statku: jest po to by dać znać, że istnieją ludzie, którzy również cierpieli i śpiewali”³².

Przypatrując się pozostałym dziewiętnastowiecznym naukowcom można zauważyć taki sam typ dyskursu. Adolfo Coelho oraz Consiglieri Pedroso w sposób tożsamy, choć bardziej dyskretny, w swoich pracach odwoływali się do koncepcji literatury i tradycji wiejskich jako tych, które stanowią bądź kryją w sobie fundamentalne założenia ukazujące tożsamość narodową. Wszystkie prace badawcze prowadzone przez omawianych intelektualistów są po to, by zaprezentować wspaniałość i monumentalizm pochodzenia kultury portugalskiej, której jedynym, autentycznym źródłem była kultura ludowa.

Na przełomie wieków zmienia się zupełnie podejście badaczy do kultury ludowej, już nie było tak entuzjastyczne. Wizerunek społeczności wiejskiej, nie tylko przestał być pozytywny, ale opisy zaczęły być niezwykle pejoratywne, surowe i oskarżające. Dwaj badacze, którzy bardzo negatywnie i bezdusznie przedstawiali społeczność wiejską oraz jej zachowanie, to Adolfo Coelho oraz jego następcą Rocha Peixoto³³. W 1890 roku Adolfo Coelho opublikował program studiów pod tytułem: „Esboço de um programa para o estudo antropológico, patológico e demográfico do povo português”. Ukazuje on rozpad wartości kulturowych oraz społecznych, a także schyłek kultury ludowej. Zagadnienie dekadencji ludu portugalskiego stało się głównym celem badań i rozważaną problematyką, którą podejmowali dziewiętnastowieczni etnografowie. Studia miały na celu tłumaczenie i identyfikowanie czynników powodujących degenerację społeczności portugalskiej. Badania były interdyscyplinarne, gdyż prowadzone na kanwie trzech dziedzin: antropologii, patologii i demografii. Badacz

³¹ Vasconcelos de L., *Tradições populares de Portugal*, 1882, s. 36.

³² Braga T., *Cancioneiro Popular colidigo da Tradição*, 1867, s. VII.

³³ Rocha Peixoto uczeń i kontynuator prac badawczych prowadzonych przez Adolfo Coelho.

traktował dekadencję jako specjalną „chorobę etniczną” ludu portugalskiego, co można dostrzec w jego opisach: „ich duch prawie stale wątpliwy”, „niemożność postępu w pracy, stopniowa niezdolność do pracy”, panuje „przewaga postaw egoistycznych nad troską o zbiorowość”, króluje „pesymizm, hipochondria i fatalizm społeczny”³⁴. W kolejnych programach Coelho z większą łagodnością opisywał problemy społeczne, nie obwiniał badanych o sytuację, w jakiej się znaleźli. Używane przez niego przymiotniki świadczą o tym, że etnograf wyrażał litość nad badaną społecznością. „(...) ludowi brakuje wiary, stanowczości w postępie (...) brakuje zbiorowej woli, porusza się tylko w przestrzeni interesów indywidualnych, rodzinnych i lokalnych. Stąd obojętność polityczna, sprzedajność, emigracja, brakuje jasnych idei, uczuć w stosunku do ojczyzny i humanitarności”³⁵.

Tematyka dekadencji i próby rozwiązania tego problemu za pomocą pedagogiki oraz antropologii całkowicie zdominowały prace prowadzone przez Coelho. Również u jego następcy, Rocha Peixoto, najistotniejsze zagadnienie to upadek narodu, co wyraźnie widać w pejoratywnych opisach kultury ludowej, rozczarowaniu i krytyce społeczności wiejskiej. Negatywne podejście Peixoto do przedmiotu swoich badań można zobaczyć w wielu jego pracach, jednak najwięcej swojej uwagi na ten temat poświęcił w książce „O Cruel e Triste Fado”³⁶. W monografii opisał typowo etnograficzny przedmiot badań czyli Fado³⁷. Pieśni te stanowią pewnego rodzaju punkt wyjścia do scharakteryzowania głębokich schematów dekadencjonalnych. Portretował Fado jako „ekspresję wyrazistą i przejrzyście w tendencjach, sentymentalności i zrozumieniu”³⁸ ludu portugalskiego. Ilustracja zaprezentowana w rozprawie pod tytułem „O Cruel e Triste Fado” stanowi niezwykle surową charakterystykę zastanej sytuacji. Na końcu książki intelektualista syntetyzował swoje argumenty pisząc: „wczoraj, tam na ulicy, przechodził mężczyzna (...) śpiewał znany motyw zwyczajnego fado, z temperamentem osoby uważanej za próżniaka, hipokrytę, złodzieja. Nędza społeczna, nędza środowiskowa; bez uroku, bez świeżości, fałszywie, ubiór okropny, bez skruchy i bez przebaczenia (...) kontempluję tę grupę, tę nację. To jest ojczyzna! Co się z nimi dzieje?!”³⁹. Peixoto w innych swoich tekstach z tego okresu, w sposób nacechowany negatywnymi emocjami, opisywał różne elementy kultury ludowej, takie jak życie i pracę garncarza, charakterystykę architektury ludo-

³⁴ Coelho A., *Esboço de um Programa para o Estudo Antropológico, Patológico e Demográfico do Povo Portugues*, 1890, s. 16–17.

³⁵ Coelho A., *Exposição Etnográfica ...*, s. 9.

³⁶ Rocha P., *O Cruel e Triste Fado*, 1897.

³⁷ Fado – jest to gatunek muzyczny charakterystyczny dla Portugalii powstały w XIX wieku. Najczęściej melancholijne pieśni są wykonywane przez piosenkarza przy akompaniamencie gitary portugalskiej.

³⁸ Peixoto R., *op. cit.*, s. 293.

³⁹ Peixoto R., *op. cit.*, s. 302.

wej czy sztukę wiejską. Odniósł się do nędzy społecznej, braku postępu i kreatywności w codziennym życiu, niekorzystnej kondycji ekonomicznej oraz obyczajowej stanów społecznych. Lud, który miał być świadkiem i jedyną kowicą prowadząca naród portugalski ku głębi własnych korzeni kulturowych, w którym pokładano nadzieję na regenerację i powrót ku prawdziwej tożsamości narodu, zaczął być postrzegany jako ten odpowiedzialny za degenerację całego narodu. Jego kultura przestała być autentyczna i uważana za sztukę, natomiast zaczęła być postrzegana jako marnota charakteryzująca się banalnością i fałszem.⁴⁰

Oscylując pomiędzy pozytywnym a pejoratywnym obrazem kultury ludowej, który portretują nam etnografowie portugalscy, można dostrzec sprzeczne wersje i argumenty. W pierwszym okresie możemy powiedzieć o monumentalizacji ludu, natomiast pod koniec XIX wieku o jego demonumentalizacji⁴¹. Bez względu na podejście do omawianej kultury, lud stanowi uniwersum narodu portugalskiego. Stanowisko takie w stosunku do kultury ludowej jest widoczne we wszystkich rodzajach prac. Badacze koncentrując się na zagadnieniu tożsamości narodowej nigdy nie zrezygnowali ze swojego centralnego odniesienia, jakim była kultura ludowa. Możemy powiedzieć, że istota ludu była taka sama, to co się zmieniło to relacja i sposób w jaki intelektualiści patrzyli na lud. Wracając do terminologii definiującej antropologię XIX wieku zaproponowanej przez Stockinga pragnę przytoczyć propozycję João Leal'a, naukowca badającego historię antropologii portugalskiej. Zaproponował on bardziej precyzyjne sformułowanie: „antropologia problematyki narodu”, a także antropologia „rekonstrukcji i dekonstrukcji narodu”⁴²

Warto zauważyć, że do pogłębionej refleksji nad podstawowymi pytaniami definiującymi tożsamość powrócili portugalscy antropolodzy tuż po obaleniu reżimu Salazara⁴³. Znaleźli się w zupełnie odmiennej sytuacji kulturowej, na którą znacznie wpłynęły zmiany polityczne, a także społeczne i gospodarcze. Ponadto nawet współcześni badacze – jak twierdzi Paulo Mendes⁴⁴ – badacz *O Centro em Rede de Investigação em Antropologia*. – nadal snują rozważania

⁴⁰ Coelho A., *Esboço de um Programa...*s. 4 oraz Coelho A., *Portugal e Ilhas Adjacentes. Centenário do Descobrimento da Índia. Trabalho Apresentado a Exposição Etnográfica Portuguesa*, Lizbona 1896, Imprensa Nacional, s. 9, Peixoto R., *Cantos Populares Portugueses Colhidos da Tradição Oral*, Revista Lusitana IV, 1897, s. 299. Podają za: Leal J., *op. cit.*

⁴¹ Terminów *monumentalizacja* oraz *demonumentalizacja* użyłam za Leal J., *op. cit.*, s. 109.

⁴² Leal J., *op. cit.*, s. 110.

⁴³ Wywiad z profesorem João de Pina Cabral – badaczem *Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa*.

⁴⁴ Wywiad z profesorem Paulo Danielem Mendesem – vice-dyrektorem departamentu antropologii kulturowej na *Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro* oraz badaczem *O Centro em Rede de Investigação em Antropologia*.

nad określeniem tożsamości narodu i nie potrafią znaleźć odpowiedzi na pytania stawiane przez założycieli antropologii portugalskiej.

Summary

In this paper, I present sketch of the research conducted by the nineteenth-century ethnographers in Portugal. Because this subject has never been described by the Polish scientists, I portray silhouettes the pioneers of anthropology in Portugal. Work shows the first period – it is 1870–1880 – of history of the Portuguese anthropology, called: masters period. The most significant figures of that time were: Teófilo Braga, Adolfo Coelho, Consiglieri Pedroso, Rocha Peixoto oraz Leite de Vasconcelos. Following the theories made by George Stocking, the Portuguese nineteenth-century ethnography is defined as an *anthropology of nation-building*. What is extremely important, it was not a scientific discipline that studies conducted only on folklore and traditions, but also undertook reflections on national identity.

The Portuguese nineteenth-century ethnography focused on the peasant culture, understood as a true expression of the ontology of the people. The researchers were convinced that folk culture showed authentic identity of the Portugal, was recognized as a source of knowledge and truth. It had to explain and justify the outline of national identity. Ethnographic reflection of this period is configured as the cultural and ideological instrument confirming national identity.

At the end of my work, I present the dual approach to the matter of the peasant culture with special emphasis on rural community relations. The monographs shows very positive descriptions of peasant life and enthusiastic approach to folk culture. The Portuguese nineteenth-century researchers illustrate folk culture in the monumentality way. When decadency began in the Portugal, the scientists looked at peasant people pejoratively. The image of the rural community, which is described in the nineteenth-century books, started to be extremely derogatory, harsh and accusing. Nevertheless, how positive or negative image of peasant community is, the researchers focusing on the issue of national identity has never given up its central reference, which was a folk culture.